

Review Article

Versified Medicine by Abdol-Karim Aaraj Known as "Ajzi" (8th c)

Maryam Kamalvand¹, AhmadReza Yalameha^{2*}, Maryam Mahmoodi³

1. Ph.D. Student in of Farsi Language and Literature, Islamic Azad University, Dehaghan Branc, Dehaghan, Iran.

2. Professor of Farsi Language and Literature, Islamic Azad University, Dehaghan Branch, Dehaghan, Iran.

(Corresponding Author) Email: ayalameha@yahoo.com

3. Associate Professor of Farsi Language and Literature, IslamicAzad University, Dehaghan Branch, Dehaghan, Iran.

Received: 18 Sep 2018 Accepted: 22 Dec 2018

Abstract

Background and Aim: Manuscripts are considered as one of the precious works of every nation. One of these valuable and eminent books is the exclusive work of the versified medicine written by Hakim Abdol-Karim Aaraj known as "Ajzi", registered under no. 757 in the national library in Sepahsalar Institute with Nastaliq font. The aim for knowing this work is becoming familiar with the medical concepts of the 8th century (H), diseases and their treatments. It is also a comparison of the significance and position of this work with earlier works.

Materials and methods: This research was conducted by using the desk study method. In this study, after reviewing and extracting the features of the poetic medicine book "Ajzi versified medicine", it is analyzed by the content analysis method. Then, it is compiled by using scientific corrections and according to modern writing principles. The mentioned diseases in this work can be observed in a table by the end of this article. He then studies the quantitative and qualitative aspects of this poem with one of the most important medical poems before this work.

Findings: "Versified medicine" is one of the unknown works about the traditional medicine. This work has not still been corrected and introduced. One of the features of this poetic book is transferring the medical concepts in simple and concise form. This work includes the general points and introductions about the medical science, explaining the instructions for single spices, nutrition instructions, introducing 135 diseases from head to foot and their treatments, explaining different types of fever and their treatments, different types of stings and useful points for the physicians. Medical ethics is also well-mentioned in this poem.

Conclusion: The exclusive book of "Versified medicine" includes the medical information of the 8th century (H). The physician has primarily described the diseases and their symptoms. Then, the treatments, methods of preparing different types of medicines and ointments, as well as required actions for treating each disease are explained. In addition to his experiences, the chiropractor has used past authoritative medical effects to treat diseases and to cure a variety of medications. This poem, in comparison with the similar poem before, is noteworthy in terms of the quantity and quality of expression of medical terms and concepts. Identifying and introducing this book are among the required approach for benefiting from the scientific-literature capitals.

Keywords: Manuscript; Versified Medicine; Abdol-Karim Aaraj; Traditional Medicine; Medical History

Please cite this article as: Kamalvand M, Yalameha MR, Mahmoodi M. Versified Medicine by Abdol-Karim Aaraj Known as "Ajzi" (8th c). *Med Hist J* 2019; 10(37): 89-102.

بررسی کتاب طب منظوم اثر عبدالکریم اعرج متخلص به عجزی (قرن هشتم قمری)

مریم کمالوند^۱، احمد رضا یلمه‌ها^{۲*}، مریم محمودی^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران.

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران. (نویسنده مسؤول) Email: ayalameha@yahoo.com

۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران.

دریافت: ۱۳۹۷/۶/۲۷ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۱

چکیده

زمینه و هدف: نسخ خطی یکی از گران‌بهاترین آثار هر ملتی به شمار می‌رود. یکی از این آثار ارزشمند و نفیس، نسخه منحصر به فرد طب منظوم اثر حکیم عبدالکریم اعرج متخلص به عجزی است که با شماره ۷۵۷ در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار با خط نستعلیق کتابت شده است. هدف از شناسایی این اثر آشنایی با مفاهیم پزشکی قرن ۸، بیماری‌ها و روش درمان آن‌ها است.

مواد و روش‌ها: این تحقیق بر اساس روش مروری - کیفی جامعه مورد مطالعه، منظومه طب «طب منظوم عجزی» پس از رؤیت و استخراج ویژگی‌های آن با روش تحلیل محتوا، تحلیل و بررسی شده است. سپس با روش تصحیح علمی و مطابق اصول نگارش امروزی تدوین شده است. بیماری‌های نام‌برده شده در این اثر به صورت جدول در پایان پژوهش موجود است. سپس به بررسی کمی و کیفی این منظومه با یکی از مهم‌ترین منظومه‌های طب پیش از این اثر پرداخته است.

یافته‌ها: نسخه منحصر به فرد «طب منظوم» حاوی اطلاعات طب قرن هشتم است. این اثر شامل کلیات و مقدمات علم طب، بیان احکام ادویه مفرد، احکام تغذیه، معرفی حدود ۱۳۵ بیماری از سر تا پا و علاج آن‌ها، بیان انواع تب و راه‌های درمان آن‌ها، انواع گزیدگی و سخنان مفید برای طبیبان است. همچنین به اخلاق پزشکی به خوبی در این منظومه اشاره شده است.

نتیجه‌گیری: سراینده این منظومه به علت طبیب‌بودن از اطلاعات طب لازم و دانش ادبی کافی برای سرایش این منظومه برخوردار بوده است. او علاوه بر تجربیات خود از آثار معتبر طب گذشته نیز برای درمان بیماری‌ها و ساختن انواع داروها بهره برده است. از ویژگی‌های این منظومه انتقال مفاهیم پزشکی به صورت ساده و موجز است. این منظومه در مقایسه با منظومه مشابه پیش از آن، از نظر کمیت و کیفیت بیان مطالب و مفاهیم پزشکی درخور توجه است. شناخت و معرفی این منظومه راهی برای بهره‌بردن از سرمایه‌های علمی - ادبی آن بایسته است.

واژگان کلیدی: طب منظوم؛ عبدالکریم اعرج؛ نسخه خطی؛ منظومه طب؛ سده ۸ ق.

مقدمه

نسخ خطی گنجینه‌های ادبیات فارسی هستند که در کنج کتابخانه‌ها مهجور مانده‌اند و علی‌رغم کارهای فراوان که در این زمینه صورت گرفته است، هنوز آثار بسیاری هستند که معرفی و تصحیح نشده‌اند. معرفی و شناخت هر یک از آن‌ها می‌تواند ما را با قسمتی از علوم و ادبیات آشنا سازد. ادبیات غنی فارسی همواره جایگاه علوم مختلف از جمله موسیقی، نجوم، تاریخ، فلسفه و طب است. از این میان بین طب و ادبیات رابطه دیرینه‌ای وجود دارد. در مورد قدمت این رابطه بیان می‌شود: «کتاب الابنیه عن حقائق الادویه، کتابی در مفردات طب است که آن را ابومنصور موفق بن علی در زمان سلطنت منصور بن نوح تألیف نموده است و یک نسخه از آن به خط علی بن احمد اسدی طوسی در ماه شوال ۴۴۷ استنتاج شده است، موجود است» (۱). بنابراین پزشکان ایران زمین به خود می‌بالند که کهن‌ترین نسخه به جای مانده از فارسی با پزشکی آغاز می‌شود (۲).

رابطه ادبیات و پزشکی رامی‌توان از چند وجه دید. یکی از جنبه پزشکان ادیب و ادیبان طبیب. این شکل، در آپولن - رب‌النوع مشترک طب و شاعری - در دنیای کهن نمودار دارد. از دنیای اساطیر که بگذریم، در تاریخ ادبیات جهان بسیاری طبیبانی که به آفرینش ادبی پرداخته‌اند (۳). در این خصوص بیان می‌شود: «پزشکان بدن و طبیبان روح به عالم ادبیات و جهان ذوق، خدمتی بسیار کرده‌اند و به همین جهت، دفاتر ادبی ما از ستایش پزشکان نامدار لبریز است و کوشش آنان را دربرانداختن آلام جسمانی و روحی بشر ستود» (۴). برای دیدن نمونه‌های دیگر به پیوند طب و ادبیات رجوع شود (۵).

در رابطه ادبیات و طب سخن بسیار است. نسخ ارزشمندی که در این پیوند نگاشته شده‌اند، کم نیستند (۶). یکی از این آثار ناشناخته و ارزشمند نسخه خطی طب منظوم سروده حکیم عبدالکریم اعرج متخلص به عجزی است که در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار با شماره ۷۵۷ موجود است و تاکنون بر روی آن تحقیقی صورت نگرفته است. از این اثر تا کنون نسخه دیگری دریافت نشده است. این اثر ارزشمند در ۲۱۶

صفحه و حدود ۷۰۰۰ بیت کتابت شده است. این منظومه با این بیت آغاز می‌شود:

حمد بی‌حد آن حکیمی را که از لطف عمیم
داد جان با مشتش خاکی ساختن آنکه عظیم (۷)

و با این بیت به پایان می‌رسد:

آدم و ادريس و ابراهيم و لقمان حکيم
بعد از آن آمد خطاب حق به موسی کلیم (۷)

گفتنی است این کتاب خطی توسط میرزا حسین خان سپهسالار در سال ۱۲۹۷ به کتابخانه مذکور اهدا شده است و در آنجا نگهداری می‌شود. قابل ذکر است طب منظوم از آثار ناشناخته طب سنتی است. این اثر تاکنون تصحیح و معرفی نشده است. در این مقاله به معرفی این اثر منحصر به فرد می‌پردازد.

مواد و روش‌ها

در این پژوهش از روش کتابخانه‌ای و اسنادی و بر اساس تنها نسخه موجود است. با توجه به موضوع پژوهش که معرفی نسخه خطی و شناخت و بهره‌گیری از مطالب طبی موجود در آن است. همچنین به منظور بهره‌بردن از مفاهیم طب سنتی این روش کارآمد است. به این جهت نگارنده پس از به دست آوردن این نسخه منحصر به فرد، به مطالعه سطر به سطر آن پرداخته است و مطابق با اصول تصحیح علمی به تصحیح آن پرداخته است. بیماری‌های نام‌برده شده در این منظومه به صورت جدول استخراج شده است که در پایان تحقیق موجود است. قابل ذکر است که در مورد اصطلاحات کهن طبی با استفاده از روش کتابخانه‌ای با مراجعه به منابع دسته اول طب سنتی استفاده شده است. این‌گونه به نظر می‌رسد که تنها منظومه طبی فارسی که به دست ما رسیده است و پیش از نسخه مورد مطالعه ما سروده شده است، دانشنامه در علم پزشکی از حکیم میسری است که از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای

برخوردار است. با روش مروری - کیفی به بررسی این دو منظومه با یکدیگر پرداخته است. نخست به منظور آشنایی با زمینه‌های پزشکی این اثر ابتدا به صورت اجمالی نگاهی به تاریخ پزشکی ایران تا عصر مغول و تیموری می‌اندازد.

یافته‌ها

۱- گذری اجمالی بر وضعیت پزشکی ایران تا عصر مغول و تیموریان

پزشکان ایران زمین سهم بسیار بزرگی در طب اسلامی دارند. نگاهی به تاریخ طب به خوبی این نکته را نشان می‌دهد. همانطور که می‌دانیم قانون بوعلی را در قرن دوازدهم میلادی، ژراد به لاتین ترجمه کرد و مدت ۵۰۰ سال در اروپا کتاب درسی ماند و در قرن شانزدهم تنها، بیشتر از بیست بار چاپ شد. ایران همواره مهد حکیمان حاذقی چون ابن سینا، هروی، بخاری، رازی، بیرونی و طبیبان بیشمار دیگری بوده است که گنجینه‌های طبی ما را رونق بخشیده‌اند. این روند ادامه یافت تا این که «با ظهور جرجانی و تألیفات ارزشمند او دوران تجدد طب ایرانی آغاز شد» (۸).

اندکی بعد با افول دوران طلایی پزشکی اسلامی هیچ‌گاه رونق و پیشرفت علمی به حوزه پزشکی بازنگشت. در قرن هفتم قمری با یورش مغول بر ایران، جنگ‌ها و ویرانی‌ها، تفکرات صوفی‌گرایانه، خرافه‌پرستی و عوامل دیگر جایگزین تفکر علمی شد، اگرچه پس از انقراض خلافت عباسی و قتل و غارت‌ها افول علم در همه زمینه‌ها به وجود آمد، در کتاب‌های تاریخی و طبی بیان می‌شود: «اما طب و تاریخ مصونیت نسبی خود را مدیون تمایل و خواهش فاتحان وحشی در حفظ سلامت خویش و کسب شهرت بودند» (۹).

مغول‌ها اگرچه وحشی بودند، اما پس از مدتی مراوده با ایرانیان، کمی تغییر خلق دادند و تا حدی به علم و دانش به خصوص پزشکی علاقمند شدند (۱۰). در خصوص رابطه مغولان با علم طب بیان می‌شود: «به پیشرفت‌های پزشکی شور و علاقه‌ای وصف‌ناپذیر نشان می‌دادند، زیرا به سبب شیوه زندگی ناسالمشان نظیر افراط در شرب خمر، اغلب به پزشکان نیاز داشتند» (۱۱).

بعد از تقریباً حدود ۲ قرن سیطره قوم مغول، دوره دوم تهاجم این قوم که در سال ۸۱۲-۷۳۸ ق. به طول انجامید، باعث پیدایش سلسله طغاتی‌موریه شد. آن‌ها از نوادگان چنگیزخان بودند (۱۲). در کتاب‌های تاریخی بیان می‌شود که تیمور از چنگیزخان با فرهنگ‌تر بود. او گفته بود که باید در تمام شهرهای تحت حکومت او یک بیمارستان، یک مسجد و یک مدرسه وجود داشته باشد.

برخی از پزشکان برجسته آن دوره عبارت‌اند از: رشیدالدین فضل‌الله، ابن نفیس، بابا افضل کاشانی، قطب‌الدین شیرازی، ابن الیاس شیرازی، حمدالله مستوفی قزوینی و آخرین پزشک مهم عصر تیموری قوام‌الدین رازی معروف به بهاء‌الدوله بود. یکی از طبیبان گمنام قرن هشتم قمری حکیم «عبدالکریم اعرج» متخلص به عجزی است. او حدود سی سال طبابت خود را در اواخر دوران مغول و اوایل حکومت تیموریان سپری کرد و دانش پزشکی خود را تحت عنوان «طب منظوم» برای آیندگان به یادگار گذاشت.

۲- احوال مؤلف

متأسفانه علی‌رغم جستجو در تذکره‌های مختلف و کتاب‌های تاریخ ادبیات، هیچ اشاره‌ای به سراینده این اثر یافت نشد. ظاهراً ایشان برای تذکره‌نویسان شناخته شده نبوده و یا تنها اثرش در دسترس آن‌ها قرار نگرفته است، البته از آنجا که ما امروزه آن چه درباره احوال و آثار شاعران و نویسندگان گذشته می‌دانیم یا به وسیله نوشته خود آن‌ها است و یا به وسیله تاریخ‌ها و تذکره‌ها است (۱۳). خوشبختانه در خصوص این مؤلف، خود در چند جا نام، تخلص، سال تألیف، فرمانروای معاصر و نام اثر را ذکر کرده‌است که در معرفی نسخه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

معرفی نام:

بنده عبدکریم اعرج بود عبد ضعیف
صرف کرده عمر خود را اندر این علم شریف (۷)

تخلص:

بعد حمد خالق و نعمت هم پیغمبران
بشنو از عجزی تو نظمی جان فزا باگوش جان
عجزیا بگذشت از عمرت کنون پنجاه سال
مرغ روحت را گرفت از محنت گیتی ملال (۷)

۳- معرفی نسخه اثر

با توجه به پژوهش‌های به عمل آمده، از این اثر تاکنون نسخه دیگری یافت نشده است و نسخه منحصر به فرد آن با عنوان طب منظوم، عبدالکریم اعرج متخلص به عجزی به شماره ۷۵۷ در کتابخانه (تهران، مدرسه عالی سپهسالار) به خط نستعلیق در ۲۱۶ برگ محفوظ است. این نسخه در قرن ۱۱ توسط کاتبی بی‌نام نگاشته شده است (۱۸). این منظومه بر وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن بحر رمل مثنی‌م مقصور سروده شده است. انتخاب وزن و قالب مثنوی با توجه به موضوع و داشتن ظرفیت بالا برای سرودن و بیان مطالب دامنه‌دار در خصوص علم پزشکی مناسب است. این اثر تاکنون مورد پژوهش و بررسی قرار نگرفته است.

آغاز منظومه:

حمد بی‌حد آن حکیمی را که از لطف عمیم
داد جان با مشیت خاکی ساختن آنکه عظیم
چون که آدم را پدید آورد از کتم عدم
جمله اسما به دو آموخت با چندین حکم (۷)

انجام:

ای برادر این طبابت نیست اکنون سهل کار
مانده است از هفت پیغمبر به عالم یادگار
آدم و ادريس و ابراهيم و لقمان حکیم
بعد از آن آمد خطاب حق به موسی کلیم (۷)

منظومه با مناجات و تحمید آغاز می‌شود. به دنبال آن سراینده در بیان سبب نظم کتاب به این نکته اشاره می‌کند که علم طب دارای فضیلتی است که حتی بر علم دین مقدم شده است.

گر شدی بیمار ماندی دور از امر خدا
ز این سبب تقدیم کرده علم طب را مصطفی (۷)

او سبب نظم کتاب را ندای درونی وهاتف غیبی می‌داند و اشاره می‌کند که در سن ۵۰ سالگی شروع به کتابت کرده است، زیرا می‌خواهد از خود کار خیری به یادگار بگذارد. نگارنده خود به سال دقیق تألیف اثر و نام آن اشاره کرده است:

هفصد و هشتاد بود از سال هجرت آن زمان
کردم این نظم ابتدا از عون حی متعال

طبق گفته سراینده، او طبابت را به شکل موروثی آموخته است و پدرش نیز طبیب بوده است. با توجه به اشعار او می‌توان نتیجه گرفت که در سن ۲۰ سالگی به طبابت پرداخته است و در سن پنجاه‌سالگی به نگارش این منظومه پرداخته است.

بود این علم شریف او کسب کرده از پدر
داشت موروثی طبابت را نه از جای دگر
مدت سی سال بود آورده طب را در عمل
کرده درویش و غنی را خدمتی در هر محل
عجزیا بگذشت از عمرت کنون پنجاه سال
مرغ روحت را گرفت از محنت گیتی ملال (۷)

سراینده اشاره می‌کند که در سن پنجاه سالگی شروع به نظم این اثر کرده است که مقارن با سال ۷۸۰ قمری بوده است. بنابراین ولادت او سال ۷۳۰ قمری است. این زمان مقارن با دوران سلطنت ابوسعید بهادرخان بن اولجایتو (۷۳۶-۷۱۶ ق.) از آخرین ایلخانان است که بعد از او سلسله ایلخانیان به سرعت رو به انحطاط گذاشت (۱۴). این زمان مقارن با وزارت خواجه‌غیاث‌الدین فرزند خواجه‌رشیدالدین فضل‌الله از بزرگان اهل ادب است. این عصر از دیدگاه فرهنگی یکی از درخشان‌ترین روزگار تاریخ اسلامی است. دورانی که با پدیده‌ای چون حافظ و رقیبان‌ش درخششی چشم‌گیر داشت (۱۵). او اشاره‌ای به محل تولد خود نکرده است، اما در یک بیت لقب ماه چگل را برای خود عنوان می‌کند. این لقب که اغلب به معنای زیبارو برای افراد مورد استفاده قرار می‌گرفت، می‌تواند اشاره به زادگاه او نیز باشد.

یا به تفریحش رساند قوت دارو به دل
این قواعد یادگیر از عجزی ماه چگل (۷)

چگل ناحیه‌ای است و اصل آن از خلخل که در مشرق و جنوب آن خلخل و شمال آن ناحیه خرخیز است (۱۶). در فرهنگ دهخدا آمده چگل نام شهری از ترکستان قدیم است که ظاهراً مردم آن به زیبایی معروف بودند. به همین دلیل زیبا رویان را بدین شهر نسبت می‌داند (۱۷).

طب منظوم است نام این کتاب مختصر
یادگیرش تا که شوی از علم حکمت باخبر

همچنین به فرمانروای آن دوران اشاره می‌کند:

شهریار عدل گستر سرفراز دو جهان
پشت اسلام و پناه خلق عیدالله خان (۷)

سال کتابت این منظومه ۷۸۰ قمری بیان شده است. این تاریخ با توجه به منابع تاریخی عصر مغول دوران سلطنت سلطان حسین ابن شیخ اویس (۷۸۴-۷۷۶ ق.) و سلطان احمد ابن شیخ اویس (۸۱۳-۷۸۴ ق.) است (۱۹). بنابراین مشخص نیست که عیدالله خان لقب حکمران محلی بوده است یا در منطقه‌ای خاص فرمانروایی کرده است. متأسفانه صفحه آخر این منظومه از بین رفته است و تاریخ اتمام آن مشخص نیست. از دیگر دشواری‌های پژوهش می‌توان به تک‌نسخه‌ای بودن آن، ناخوانا بودن برخی از کلمات نسخه، به خصوص واژه‌ها و اصطلاحات علمی و تخصصی طب سنتی، وجود برخی غلط‌های املائی در نسخه، سهل‌انگاری کاتب در عدم نقطه‌گذاری صحیح و در موارد اندکی افتادگی اشاره کرد.

این منظومه مشتمل بر چهار مقاله و خاتمه است:

- مقاله اول: این مقاله در قسم علمی طب نگاشته شده که خود بر چهار قسمت تقسیم شده است. قسمت اول: در امور طبیعه که در هفت فصل عنوان شده است؛ قسمت دوم: در مقاله اول در بیان احوال بدن انسان نگاشته شده است؛ قسمت سوم: از مقاله اول در بیان اسباب صحت مرض سته سروده شده است؛ قسمت چهارم: از مقاله اول در بیان علامات است که ۲ باب و ۸ گفتار دارد. باب دوم از این مقاله در مورد بول وقاروره و احوال و اوصاف آن نگاشته شده است.

- مقاله دوم: مقاله دوم از مقالات کتاب شامل قسم علم طب که مشتمل بر دو جزء است. جزء اول: در بیان حفظ صحت که شامل ۷ گفتار و یک فصل است؛ جزء دوم: این مقاله که در بیان علم علاج به قول کلی سخن گفته است. در این مقاله یک باب در احکام اغذیه مفرد و مرکب نگاشته شده است که به احکام اغذیه و ادویه مفرد و بیان درجات ادویه

می‌پردازد و شامل ۴۹ اسم است که ابتدا به شرح اجمالی آن‌ها پرداخته و سپس هر یک را شرح داده است.

- مقاله سوم: این مقاله درباره معالجات امراض هر عضوی از سر تا پا نوشته شده که مشتمل بر ده گفتار است. گفتار اول: شامل پانزده فصل است که در آن به بررسی انواع بیماری‌ها و راه‌های درمان آن‌ها سخن گفته است؛ گفتار دوم: در امراض چشم نگاشته شده که مشتمل بر پانزده فصل است؛ گفتار سوم: در امراض گوش و بینی که نه فصل دارد؛ گفتار چهارم: در امراض دهان و حلق که شامل بر یازده فصل است؛ گفتار پنجم: در تعراض صدور و قلب بیان شده که شامل نه فصل است؛ گفتار ششم: در امراض معده و جگر و سپرز بیان شده و این گفتار مشتمل بر پانزده فصل است؛ گفتار هفتم: در امراض روده و مقعد نوشته شده و مشتمل بر دوازده فصل است؛ گفتار هشتم: در امراض گرده و مثانه و اعضای نقاس مشتمل بر دوازده فصل به تحریر درآمده است؛ گفتار نهم: در امراضی که مخصوص زنان است، سروده شده و نه فصل دارد؛ گفتار دهم: از امراض پشت و تهی‌گاه و سرون و کروهه دو پای نگاشته شده، این گفتار شامل پنج فصل است.

- مقاله چهارم: در بیان اعراض عام مشتمل بر شش گفتار سرور شده است. گفتار اول: در وجع المفاصل و انواع اسباب و علامات و معالجات آن‌ها است و این گفتار چهار فصل دارد؛ گفتار دوم: در حمیات، یعنی تب‌ها و انواع آن و روزهای بحران بیان شده و مشتمل بر سیزده فصل است؛ گفتار سوم: در اورام و بثور مشتمل بر شانزده فصل است؛ گفتار چهارم: در رزیت و امراض موی و بشره نگاشته شده است؛ گفتار پنجم: در مرض ضربه و سقطه در دواى مجهری، یعنی شکسته‌بندی و سرما بردگی و خشکی آتش و... و جراحت سروده شده است که مشتمل بر هفت فصل است؛ گفتار ششم: در طرد هوام، یعنی گزیدن گزندگان و تدبیر گزیدن مار و قنده و کژدم و مانند آن و شناختن انواع زهرها و علاج آن کس که او را زهر داده باشند، بیان شده است که مشتمل بر شش فصل است.

- خاتمه: سرانجام خاتمه‌الکتاب که در مورد نصایح و سخنان مفید که برای طبیان لازم است، آورده شده است که با این بیت شروع می‌شود:

کردم این نظم همایون را به عون حق تمام
فایده در خوان نهادم بهر نفع خاص و عام (۷)

دستور ساخت قرص و ضماد برای این بیماری مطرح شده
است.

و با این بیت به اتمام می‌رسد:

آدم و ادریس و ابراهیم و لقمان حکیم
بعد از آن آمد خطاب حق به موسی کلیم (۷)

کندر و قشر وی و جفت و بلوط ای محترم
درهم و نیمی ز هر یک با هلیله زرد هم
یک درم از حب مخلب دو درم خبث‌الحدید
چار درهم آور از خرنوب نبطی بر حدید (۷)

بحث

در تکمیل مطالب نقل شده و جایگاه و اهمیت این منظومه می‌توان به این نکته اشاره کرد که مؤلف مطابق با کتاب‌های طبی گذشته مطالبی بر حسب ارکان و عناصر اربعه (آتش، هوا، آب، خاک)، اخلاط اربعه (خون، صفرا، بلغم، سودا) و مزاج‌ها (گرم و تر، گرم و خشک، سرد و تر، سرد و خشک) بیان کرده است. از نکات حائز اهمیت این مجموعه گفتاری در بیان اسامی ادویه مفرده و خواص آن‌ها است. تعداد ۱۳۵ بیماری از سر تا پا که حکیم عجزی به شرح هر یک از آن‌ها، علائم، راه‌های درمان و روش ساختن داروهای مناسب برای هر یک از آن‌ها پرداخته است. برای نمونه در خصوص کندشدن دندان که در کم‌تر کتاب طبی مطالبی در مورد آن بیان شده است، در این منظومه به روش درمان آن اشاره کرده است.

گر ز قی کردن شود دندان تو کند ای پسر
یا ز ترشی خوردن بسیار یابد او ضرر
برگ زرد آلو و برگ خرفه خاییدن نکوست
مغز بادام ار بخایی نیز نافع بهر اوست (۷)

یکی از نکات قابل توجه در این نسخه، اخلاق پزشکی است. همچنین یکی از اصول اخلاق پزشکی را به زیبایی بیان می‌کند.

پانزدهم کار او با کس نباشد کبر و لاف
گر خطا صادر شود از وی نماید اعتراف (۷)

از نکات قوت این منظومه اشاره به تعداد بسیاری از نام پزشکان و منابع مهم طب سنتی است. سراینده به دفعات فراوان از طبیبان و آثار آن‌ها، از جمله بقراط، جالینوس، قانون بوعلی، العلامات شیخ نجیب سمرقندی، حاوی رازی، ذخیره خوارزمشاهی، شرح کلیات علامه، و آثار فراوان دیگر اشاره کرده است و در علاج بیماری‌ها و ساخت داروها از منابع فوق بهره برده است. استفاده از کتاب اختیارات بدیعی به تاریخ (۸۰۶-۷۲۹ ق.) دسترسی سراینده را به آخرین دستاوردهای طبی زمان خود نشان می‌دهد. این نسخه علاوه بر اشاره به بیماری‌ها، علائم، روش‌های درمان شامل دستوراتی برای ساخت انواع قرص، ضماد، شربت، مرهم، شاف، بخور، سفوف و نظایر آن برگرفته از تجربیات خود و دیگر حکیمان گذشته است.

گفت یحیی ابن ماسویه حکیم نکته‌دان
تجربه کردم من این را نفع دیدم بی‌گمان
برگ شفتالو اگر کوبد کسی آبش خورد
زان شود اسهال و حبالقرع را بیرون برد (۷)

بیماری به نام زیابیطس (دائم آب‌خوردن و دائم بول کردن) که در منظومه‌های طبی پیشین نامی از این بیماری مشاهده نشد، اما در منظومه‌های قرن‌های بعد مانند منظومه طبی «جامع الفوائد» به شکل «ذیابیطیس» نگارش شده است (۶). همچنین در طب یوسفی ذیابیطش (عطش مفرد و آب‌خوردن دائم و خروجش در اندک زمانی بدون تغییر) بیان شده است (۲۰). عجزی در مورد این بیماری می‌گوید: این نام یونانی است و در عربی به آن دولاب دان دواره می‌گویند. علت این بیماری گرمی است. در این منظومه روش درمان آن به همراه

اولین و قدیمی‌ترین منظومه طبی، دانشنامه در علم پزشکی از حکیم میسری است. آغاز تألیف این اثر از (۳۷۰-۳۶۷ ق.) است. این منظومه قدیمی‌ترین کتاب شعر فارسی در

نتیجه‌گیری

نسخ خطی دست‌نوشته‌های نفیسی هستند که به دلیل قدمت، ضمن آشنا کردن ما با ادبیات ملل و نیز جنبه‌های علمی و تحقیقی که دارند، دارای اهمیت ویژه‌ای هستند. این آثار ارزشمند که در کتابخانه‌های مختلف دنیا در گمنامی به سر می‌برند، شناخت، بررسی و تصحیح آن‌ها بایسته و ضروری است. نسخه حاضر که یکی از این هزار گنجینه به شمار می‌رود، نیاز به معرفی تصحیح و چاپ دارد. چاپ این نسخه از نظر ادبی به دلیل منظوم بودن، منحصر به فرد بودن و همچنین اطلاعات ارزنده طب سنتی لازم است. مؤلف این منظومه به دلیل طبیب بودن اطلاعات پزشکی خوبی را بیان کرده است. علاوه بر آن برای غنی‌تر کردن منظومه در بیان مطالب از آثار معتبر طبی گذشته از زمان بقراط و جالینوس تا اختیارات بدیعی بهره برده است. یکی از ویژگی‌های این اثر کامل بودن آن است که دارای دیباجه و خاتمه است. با توجه به این که نگارش این نسخه مربوط به قرن ۸ قمری است، ما را با اطلاعات طبی آن روزگار آشنا می‌سازد. این اثر شامل اطلاعاتی در مورد کلیات طب قدیم، بیان مزاج‌ها، معرفی ۱۳۵ بیماری از سر تا پا و راه‌های درمان آن‌ها، بیان احکام ادویه مفرد، احکام تغذیه، درمان انواع گزیدگی، روش ساختن داروها و دیگر مطالب ارزشمند طب سنتی است. یکی از بیماری‌هایی که در این منظومه مطرح شده، بیماری سرطان است که حکیم در فصلی به تدبیر و راه‌های علاج آن پرداخته است. علت سرطان در این کتاب عملکرد نادرست خلط‌های سودا و صفرا دانسته شده است. همچنین بیان شده که چون شکل این بیماری شبیه به خرچنگ است، نام این بیماری را سرطان خوانند. ظاهراً برای اولین بار در منظومه‌های طبی این بیماری مطرح شده است. از نکات حائز اهمیت نسخه، اشاره سراینده به اخلاق پزشکی و نصایح مفید برای پزشکان است. سراینده در قالب نصیحت خصوصیات را برای طبیبان بیان می‌کند، از جمله خوش‌خلق و خندان‌رو بودن، رعایت کردن ادب و عفت کلام، رعایت اصول امانتداری و رازنگهداری، دیانت‌داشتن، دوری از عصیان و گناه که پاک‌بودن طبیب را موجب تأثیر مثبت در مداوای بیماری می‌داند. در مقایسه این منظومه با

طب که به دست ما رسیده است. وزن این اثر مفاعیلین مفاعیلین فعولن در بحر هزج مسدس محذوف که یکی از وزن‌های مناسب برای بیان فہلویات است. تعداد ابیات این منظومه ۴۴۸۱ بیت است. سراینده این منظومه را با ستایش خدا، نفی جوهر، نفی جسم و مطالب دیگر شروع کرده است. او پس از بیان مقدمات به ذکر تعداد ۱۴۵ بیماری و روش درمان آن‌ها پرداخته است. طبق گفته خودش او بر مختصرگویی در بیان مطالب تأکید داشته است (۲۱). در صورتی که عجزی در بیان مفاهیم شرح و بسط بیشتری دارد. برای مثال در امراض روده و مقعد در دوازده فصل به شرح آن پرداخته است. او علاوه بر تجربیات خود نسخه‌هایی از دیگر طبیبان هم بیان کرده است. میسری از طبیبان دیگر نام نبرده، بلکه به صورت کلی هر جا لازم بوده، مطلبی از قول دیگران بگوید از واژه طبیبان استفاده کرده است.

بدان نام طبیبانش بخوانم

نگر دامنش جز کوه ندانم (۱۹)

در مقایسه این دو اثر ارزشمند با هم که هر دو در جایگاه خود منحصر به فرد هستند، اگرچه از نظر زمانی با هم فاصله دارند و همچنین از منظر سبک‌شناسی مربوط به دو دوره متفاوت هستند، ولی در بیان پرداختن به بیماری‌ها مشترک هستند. از نظر کمیت تعداد ابیات طب منظوم عبدالکریم عجزی حدود ۷۰۰۰ بیت و تعداد ابیات دانشنامه میسری ۴۴۸۱ بیت است. از نظر بیماری‌های نام‌برده‌شده هر دو اثر تقریباً یکسان هستند. با این تفاوت که در دانشنامه میسری بنا بر سبک و زمان نگارش آن اکثر بیماری‌ها با نام عربی نوشته شده‌اند. برای مثال رعاف (خون‌آمدن از بینی)، فی‌البخر (بوی بد دهان). دیگر آنکه مطالب در طب منظوم عجزی به صورت مجزا و دسته‌بندی‌شده در غالب فصل بیان شده‌اند که هر فصل خود از چند باب تشکیل شده است. مطالب دارای دسته‌بندی و نظم خاصی مطرح شده است.

دانشنامه میسری، می‌توان به رعایت فصل‌بندی بیان مطالب اشاره کرد. عجزی ابتدا مطالب را در چهار مقاله و هر مقاله در چند گفتار و هر گفتار به چند فصل پرداخته است. دیگر انتخاب قالب مثنوی و گنجایش بیان بالای مطالب دامنه‌دار علمی مناسب است. از نظر پرداختن به تعداد بیماری‌ها تقریباً هر دو منظومه در یک سطح است، اما از نظر محتوا و کیفیت بیان مطالب در منظومه عبدالکریم اعرج مطالب به تفسیر بیان شده است و با آوردن مثال‌ها و روش‌های درمان از دیگر اطباء مطالب با شرح و بسط بسیاری عنوان شده است. معرفی و تصحیح این نسخه راهی برای معرفی سرمایه‌های علمی نهفته در آن و همچنین برای درک مطالب متون طبّی گذشته بایسته و ضروری است.

جدول اسامی بیماری‌های طب منظوم عجزی

ردیف	نام بیماری	ردیف	نام بیماری
۲	سرسام	۱	صداع
۴	سببات	۳	دوار
۶	صروع	۵	مالیخولیا
۸	فالج	۷	سکته
۱۰	تمدد	۹	تشنج
۱۲	لقوه	۱۱	رعشه
۱۴	زکام	۱۳	اختلاج
۱۶	طرفه	۱۵	رمد
۱۸	جرب	۱۷	سبل
۲۰	خیالات نزول الماء	۱۹	عزب
۲۲	جهره (روز کوری)	۲۱	عشاء (شب کوری)
۲۴	قرچه	۲۳	دمعه
۲۶	ظفره	۲۵	بیاض چشم
۲۸	درد گوش	۲۷	فخل (شپش) سلاق
۳۰	آمدن جانور و آب در گوش	۲۹	آواز گوش
۳۲	رعاف (خون بینی)	۳۱	طروش (کری)
۳۴	عطسه	۳۳	داروی بند آمدن خون بینی
۳۶	جوشیدن دهان	۳۵	ریش بینی
۳۸	شکافته شدن زبان	۳۷	بوی بد دهان
۴۰	طراquیدن زبان و آماس لب	۳۹	ورم زبان
۴۲	دندان درهم کشیدن	۴۱	درد دندان
۴۴	خون آمدن از بن دندان	۴۳	کند شدن دندان
۴۶	ملازه و استرخا	۴۵	آماس لثه (گوشت بین دندان)
۴۸	ذبحه	۴۷	قابض جهت لثه
۵۰	ضیق النفس	۴۹	حناق
۵۲	نفث الدم (برآمدن خون سرفه)	۵۱	گرفتگی آواز
۵۴	سل	۵۳	سعال (سرفه)
۵۶	ذات‌العرض	۵۵	ذات‌الریه
۵۸	غش	۵۷	ذات‌الجنب
۶۰	معه	۵۹	خفقان
۶۲	هیضه	۶۱	سوء مزاج معده
۶۴	جوع بقر	۶۳	فساد شهوت
۶۶	قی و تهوع	۶۵	جوع کلب
۶۸	اورام جگر	۶۷	تشنگی مفرط
۷۰	سوء القنیه (سوء مزاج سرد جگر) استقا	۶۹	فواق
۷۲	ورم باد سپرز	۷۱	فرق ورم جگر و ذات‌الجنب
۷۴	قولنج	۷۳	یرقان

۷۵	اسهال و اسباب	۷۶	معض (درد روده)
۷۷	پیچاک شکم	۷۸	کرم
۷۹	تسجیح (زخم روده)	۸۰	نواصر مقعد
۸۱	بواسیر	۸۲	خاریدن مقعد
۸۳	خروج مقعد	۸۴	عسرالبول
۸۵	درد گرده	۸۶	تقتطر البول
۸۷	خرق البول (سوزش)	۸۸	زیا بیطس
۸۹	سلسل البول	۹۰	بول الدم
۹۱	آبخوردن زیاد و ادرار زیاد	۹۲	سنگ گرده و مثانه
۹۳	ورم خصیه و قضیب	۹۴	نقصان انزال
۹۵	سرعت انزال	۹۶	سسستی آلت
۹۷	فتق	۹۸	اورام پستان (ورم سینه)
۹۹	اورام رو (ورم رحم)	۱۰۰	نقصان شیر
۱۰۱	بسیاری حیض	۱۰۲	احتناق رحم
۱۰۳	دشواری وضع حمل و اسقاط مشیمه و جنین مرده و وقت زادن	۱۰۴	اسقاط و بعضی داروها که زنان را به کار آید
۱۰۵	حدبه و ریاح الافرسه (کوژپشت)	۱۰۶	وجه الظهر (درد پشت)
۱۰۷	جمع قافر (تهی گاه)	۱۰۸	شفرزاید و منقلب
۱۰۹	دوالی (داء الفیل)	۱۱۰	نقرس
۱۱۱	وجع الورك	۱۱۲	عرق النسا
۱۱۳	انواع حمیات (تبها)	۱۱۴	حصبه و سرخچه
۱۱۵	حدری (نفزکان)	۱۱۶	ماشراء و بادهای سنام
۱۱۷	جرب (گری)	۱۱۸	سعفه (جوش سر و صورت)
۱۱۹	دمل	۱۲۰	داخس (ورم ناخون)
۱۲۱	حمره (سرخ باد)	۱۲۲	فلغمونی (طاعون)
۱۲۳	خنازیر (غده زیر بغل و گردن)	۱۲۴	عرق مدنی (رشته)
۱۲۵	داء الثعلب (ریزش مو)	۱۲۶	درکلف و نمش (نقطه های سیاه و سفید)
۱۲۷	بوی بغل	۱۲۸	بهق سیاه و سفید
۱۲۹	برص	۱۳۰	جزام
۱۳۱	سرطان	۱۳۲	لاغری مفرط
۱۳۳	چاقی مفرط	۱۳۴	ضربه و سقطه (افتادن از جای بلند)
۱۳۵	در سوختگی		

طب منظوم، حکیم عبدالکریم اعرج، صفحه نخست، نسخه کتابخانه سپهسالار

طب منظوم، حکیم عبدالکریم اعرج، صفحه پایانی، نسخه کتابخانه سپهسال

References

1. Forouzanfar B. History of literature in Iran (Collection of articles and poems). Introduced by Majidi E. Tehran: Offset; 1975. p.65. [Persian]
2. Abouei MJ. Medicine in the literature of Iran. Yazd: New Science; 2006. p.17. [Persian]
3. Kamalvand M, Masjedi H. Medicines of Saadi. Tehran: Manshour Samir; 2016. p.4-7. [Persian]
4. Souratgar K. Souratgar Letter (Articles and poems of Lotfali Souratgar). Tehran: Pajang; 1989. p.187. [Persian]
5. Yalameha A. Hafez and an exclusive medical ode. Khoy: Khoy Islamic Azad University Press. [Persian]
6. Emaratkar E, Karimi Z. Introducing the versified medicine "Jame' al-Favayed". *Med Hist J* 2015; 7(24): 157-183. [Persian]
7. Aaraj A. Poetic medicine. Manuscript No.757. Tehran: Sepahsalar Institute; 1621. [Persian]
8. Najmabadi M. History of medicine in Iran after Islam. Tehran: University of Tehran Printing & Publishing Institute; 1987. Vol.2 p.716. [Persian]
9. Rajabnia M. Islamic medicine. Translated by Yervan E. 3rd ed. Tehran: Scientific & cultural; 2005. p.127. [Persian]
10. Mali Y, Rezaei E. History of medicine in Iran. Tehran: Ofogh; 2015. p.89. [Persian]
11. Velayati AA. Iran, from the Mongolian attack to the end of Teymourid era. Tehran: Amir Kabir; 2013. [Persian]
12. Qadiani A. History, culture and civilization of Iran in Mongolian era. Tehran: Farhang Maktoub; 2008. Vol.4 p.233. [Persian]
13. Nazmi Tabrizi A. Two hundred speakers "Tazkerat al-Shoara-Proses and poems". Tehran: Elmi; 1984. Vol.2 p.29. [Persian]
14. Iqbal Ashtiani A. Mongol history and early Timurid times. Tehran: Namak; 2001. p.378. [Persian]
15. Lucien B. Histoire Mongol Timurides. Tehran: Azadmehr; 2005. p.156. [Persian]
16. Unknown. The borders of the world from the east to west. Tehran: Tahori; 1983. p.52. [Persian]
17. Dehkhada A. Dictionary. Tehran: University of Tehran; 1931. [Persian]
18. Derayati M. List of Iranian manuscripts. Tehran: Dena Publisher, Islamic arliament Document Center and Museum Library; 7/297. [Persian]
19. Iqbal Ashtiani A. Mongol history. Tehran: Amir Kabir; 1983. p.465. [Persian]
20. Yousefi M. Am Yousefi Medicine. Qom: Ebtokare Danesh; 2010. p.58. [Persian]
21. Maysari H. Daneshnamah the oldest Medical Co. Tehran: Mpendiumim Persian Verse; 1987. p.417. [Persian]